

GUDEN SOM VÄGRAR DÖ

Vilka bilder av sekulariseringen blir synliga hos två av 1900-talets största filmare? Jörgen Ovesen ser gemensamma drag och anknuter även till aktuell debatt.

ALLA MED MINSTA intresse för filmhistoria känner till den svenske regissören Ingmar Bergmans brottningskamp med "fadersguden". I film efter film försökte Bergman göra sig kvitt sitt religiösa arv, och likt många samtida filmare närmade han sig det existentialistiska tankegods som var rådande under 1940- och 50-talen, kanske med författaren Albert Camus som främsta fixstjärna. Dennes övertygelse att det är lönlöst att söka en mening med livet och att vi istället måste lära oss att leva med det faktum att livet är meningslöst speglas vagt men suveränt i det som kommit att kallas regissörens "gudstriologi". I Såsom i en spegel gavs ett litet hopp om Guds existens och mening i tillvaron, och filmen följdes av Nattvardsgästerna med prästen som genomför sin gudstjänst i en tom kyrka och därmed lärde oss att vi måste leva som om livet ägde mening, även om det förvisso inte har det.

Med den sista filmen i trilogin, *Tystnaden*, tog Bergman emellertid steget bort från existencialismens ikoner. Livet är här bara en radda dystra ögonblicksbilder där ingen mening går att finna. Resultatet av denna illusionslöshet

kunde så skådas i *Vargtimmen*, där varken vi eller filmens huvudrollsinnehavare längre ens kunde avgöra vad som var verkligt och vad som var fantasi.

ALLT ÄR TILLÅTET

Men också andra stora namn inom filmen har brottats med sekulariseringen och dess dilemman, och genomgått en utveckling som liknar Bergmans. Likt den svenske regissören hade amerikanen Stanley Kubrick låtit sig tjasas av den trendriktiga existencialism som omfattades av gatans filosofer vid mitten av det förra århundradet.¹ Denna filosofi om konsten att via aktiva livsval finna mening i en tillvaro som i sig själv är absurd hade enligt Jean Paul Sartre sitt utmanande ursprung i några ord som brukar tillskrivas den ryske författaren Dostojevskij: "Finns inte Gud blir allting tillåtet".² Och i den film som fortfarande betraktas som en av världens mest kontroversiella, *A Clockwork Orange* från 1971, låter Kubrick såväl kristendomens klichéer som existencialismens konfronteras med en ung man som närmast är en inkarnation av Dostojevskijs oroande tanke.

Det är en film om vilken den evangelikale tänkaren Francis A Schaeffer lär ha sagt att varje kristen borde se den för att förstå sin samtids hopplöshet.³ Boken som filmen bygger på är skriven av engelsmannen Anthony Burgess, en humanist med sin tro på livet grundad i en katolsk, kristen grundsyn. Berättelsen handlar om den begåvade unge Alex, som tillsammans med sina kamrater drar runt i ett futuristiskt, förfallet London och inte finner utlopp för sin energi annat än genom misshandel och våldtäkt. Efter att ha dömts

Även Kubrick förlorar fotfästet när Gud och referenser till högre värden avskaffats

till fängelse för mord blir Alex uttagen som deltagare i ett experiment där han på pavlovskt vis ”avvänjs” från tanken på våld och sex och därmed förvandlas till en moralisk robot – ”den perfekta kristne”. Den ende som protesterar är fängelseprästen, som menar att Alex genom behandlingen förlorat sin förmåga att göra fria val, och därmed också förlorat sin mänsklighet – en inställning som gör prästen till språkrör för såväl tankegångar i tiden som för klassisk kristendom.

Men Kubrick avvärjar på ett försåtligt vis Burgess präst! Själasörjarens tro förlöjligas så när som på just den övertygelse om människans frihet som väl inte bara troende omfattar, och filmen slutar i svartaste nihilism. När filmen lämnar den hånfulle Alex – nu återbördad till ett liv hängivet onskan – skrattar ligisten inte bara prästens Gud rätt upp i ansiktet, utan också existentialismens och sekularismens gudlöshet. Kvar lämnas vi i ett postsekulärt, etiskt och moraliskt limbo. Ingen har fångat detta dilemma bättre än Paulus, när han redan för tvåtusen år sedan beskrev den gudlösa människan som en vilsen varelse ”utan hopp och utan Gud i världen” (Ef 2:12).

BOT OCH BÄTTRING

Kubrick, som bosatt sig i England, hade med *A Clockwork Orange* dock gjort sig till ovän med så stora delar av befolkningen på de brittiska öarna (filmens anklagades bl a för att ha orsakat ett antal *copy cat*-brott) att han nu ville ge sina nya landsmän bilden av en invandrare som gjort England till sitt hem. Och som gräde på moset ville han göra den bästa

brittiska, historiska filmen någonsin, byggd på en roman av den välkände, engelske författaren William M Thackeray. Resultatet blev 1700-talshistorien *Barry Lyndon*, en film som mer än andra av regissörens filmer manar till kontemplation över det oundvikliga livsfiaskot på ett bergmansk vis. Filmens svindlande vackra bilder tolkas ofta som en sorgesång över en svunnen tid, men jag menar att de ännu mer uttrycker en svanesång över Människan som påbörjats redan med Kubricks lika kontemplativa *science fiction*-film År 2001 – Ett rymdäventyr.

Men också Kubrick förlorar fotfästet när Gud och referenser till högre värden avskaffats. Kubricks vargtimme heter *The Shining* där världen, precis som i Bergmanfilmen, blir sammanhangslös och fullkomligt absurd. Det intressanta är dock att det är här det också vänder! Den enerverande kvinnan Wendy visar sig i filmens slutscener bli Kubricks första (och kanske enda) hjälte, som till och med lyckas slå sig ur tillvarons absurditet. Därmed öppnas portarna för en återgång till tro på livsmening. Med sitt nästa verk, krigsfilmerna *Full Metal Jacket*, skapade Kubrick en djupt moralisk historia, och i *Eyes Wide Shut* – länge saluförd som något slags pornografi – lutade han sig mot en biblisk dramaturgi som märkligt nog gått alla filmanalytiker förbi. Här får vi följa Kubricks Adam och Eva i Tom Cruises och Nicole Kidmans gestalter, från Paradistillvaro, över syndafall och återlösning, följt av bot och bättring, i en synnerligen obehaglig men oupphörligt fascinerande film som tyvärr blev regissörens sista.

Inte heller Bergman klarade att ta livet av sin ”faders-

Ingmar Bergman avundades dem han kallade "religiösa oskulder"

gud". Den präst i *Fanny och Alexander* som representerade såväl regissörens far som hans gudsbild gick en gruvlig död till mötes i lågorna i en brand. Men i en avslutande scen där den unge Alexander spatserar omkring i hemmet i halvbild i filmrutan, fylls plötsligt hela bakgrunden av svart färg och ett kors i guld. Det är prästens kappa som fyller ut bilden, och den man vi sett förintas i lågorna går i all välmåga bakom pojken och kastar honom till marken med orden: "Mig slipper du inte."

NYA FORMER

Så kan läget också upplevas i en tid vi skulle kunna kalla postsekulär, där sekulariseringen tycks ha kommit av sig trots att filosofen Nietzsche redan vid slutet av 1800-talet proklamerade "Guds död". De religiösa uttrycken verkar hela tiden leva vidare, dö men återuppstå, eller finna nya former. Detta trots att sekulariseringens seger sågs som en självklarhet på 1960-talet, med en polarisering mellan tro och vetande som religionsforskaren Karen Armstrong menar var något helt nytt i historien.

Under detta årtionde polariserades den debatt som de senaste åren möjligen nått sitt klimax med de så kallade "nyateisternas" – Rickard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens – infernaliska angrepp på alla religioner, främst Islam, där tro och vetande ses som strikt åtskilda storheter. Det enda alternativet till Dawkinska eruptioner mot all form av religiös tro verkar vara ett artigt konstaterande att dessa aldrig går att förena, men att de är kompetenta på var sina områden: förnuft och vetande samlar fakta, och reli-

gionen tillhandahåller ett fundament för samhällets etiska och moraliska bygge.

Men under 60-talets Gud-är-död-våg syntes vetandet inte bara separerat från tron, utan också från väl etablerade etiska värderingar. Nobelpristagare som DNA-upptäckaren Francis Crick kunde utan att darra på manschetten påstå att tron på alla människors lika värde saknar biologisk grund, och att denna inte bara är en religiös rest utan också är biologiskt icke önskvärd.⁴ Och så sent som 1971 kom B F Skinners bok med den utmanande titeln *Beyond Freedom and Dignity* där den kände beteendevetaren skamlöst förordade manipulation av våra hjärnor, vilket fick Anthony Burgess att kalla den "en av de farligaste böcker som någonsin skrivits"⁵ och Schaeffer att skriva motskriften *Back to Freedom and Dignity*. Burgess bok *A Clockwork Orange* hade ju också närmast profetiskt förutspått Skinners tankar tio år tidigare, och såväl Burgess som Kubrick menade att *A Clockwork Orange* var en drift med beteendevetarnas skrämmande teorier.

Dagens nyateister är dock klokare än att använda sig av dessa religionens dödgrävare från tidigare år. Sam Harris är en hjärnforskare som menar att byggandet av etik kan jämföras med kampen för hälsa, vilken ju aldrig behövt någon religiös överbyggnad.⁶ Men mot detta måste ställas en högst relevant invändning mot en syn på vetenskap som närmar sig det absoluta: begrepp som mänskliga rättigheter och individens okränkbarhet har under historiens lopp visat sig vara skrämmande lättmanipulerade.

Ingmar Bergman avundades dem han kallade "religiösa

oskulder”, det vill säga alla som obekymrade om livsfrågorna klarar att leva sina liv utan grubblerier. Men tänk om begreppet religiös oskuldsfullhet också kan tillämpas på dem som klarar att leva med att den ekvation som ställningskriget mellan tro och vetande innebär inte går ut! Så avslöjade den svenske regissören i boken *Bilder* att han, under arbetet med den film som jag personligen upplever som ett ateistiskt credo, *Det sjunde inseglet*, ägnade tid i bön och förbön till samme Herre som filmen tycktes förneka.⁷ Detta fann han uppenbarligen inga problem med; ekvationen måste inte gå ut.

Kristen tro kommer alltid att finnas som ett sätt att leva, snarare än som en samling dogmer att okritiskt omfatta. Med det i minnet behöver sekulariseringen inte skrämma oss ner i skyttegravan. Vi har alla skäl att också som troende tvärtom välkomna den. Få saker är väl mer skrämmande än de historiska försök som gjorts att etablera teokratier, med IS som det för stunden allra mest skrämmande exemplet. De flesta av oss vill väl inte heller se friskolor där vetenskapsförnekelse och religiös intolerans får frodas fritt. Teologiska diskussioner kommer att finnas i kyrkan för alltid, men frågan är om inte religion i sina bästa former i första hand är ett arbete, ett innerligt liv i bön, en träning i utgivande och en kamp för att ”skaffa rätt åt de kuvade” som ju var det enda offer den kristne guden efterfrågade.⁸

Religionens uppgift, skriver Karen Armstrong, hänger nära samman med konstens, nämligen att hjälpa oss att leva kreativt visavi de realiteter till vilka det inte finns några lätta förklaringar.⁹

FOTNOTER

- 1 Kubricks storhet bestod bland annat i förmågan att skapa filmkonst som tangerade det konstnärligt avantgardistiska samtidigt som den lockade en bred publik till biograferna. Med filmer som *Dr. Strangelove*, *År 2001 - Ett rymdäventyr*, *A Clockwork Orange* och *The Shining* har han för evigt skrivit in sig i filmhistorien - filmer som körs om och om igen i våra tv-kanaler, och som närmast blivit ikoner och en del av vårt kollektiva medvetande.
- 2 En återkommande tanke hos den ryske tänkaren, som blev utgångspunkten för den moderna existensialismen enligt Sartre i verket *Existentialismen är en humanism*.
- 3 [Http://keithmccallum.org/inside/2306](http://keithmccallum.org/inside/2306) (åtkomst 2016-09-17).
- 4 Dessa ord av Crick låter sig lätt finnas på Internet när man söker det direkta citatet, men källan är sällan mer preciserad än att det skulle kunna hänföras till ett tal denne höll så sent som 1971.
- 5 Burgess, Anthony: *Din tid är ute*. (Brombergs Bokförlag AB, 1991).
- 6 Harris, Sam: *Moralens landskap* (Fri Tanke förlag, 2011).
- 7 Bergman, Ingmar: *Bilder* (Norstedts, 1990).
- 8 Ps 10:18, Mark 12:33.
- 9 Armstrong, Karen: *För Guds skull. Om religionens betydelse* (Brombergs, 2012).

JÖRGEN OVESEN

Bildlärare och författare till boken *Pojken med de stora ögonen: Stanley Kubrick och hans filmer* (Fri Tanke förlag, 2016).

